

Q.MÁTMURATOVTIŇ «TERBENBES» ROMANINDA ETIKET SÓZLERDİŇ STILLIK QOLLANILIWI

Jarilkaganova Minayim

Berdaq atindagi qaraqalpaq mamleketlik Universiteti Qaraqalpaq filologiyasi ham jurnalistika fakulteti (qaraqalpaq tili talim bagdari) 1a kurs studenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16162552>

Anotatsiya. Bul maqalada Q.MátmuratovtiŇ «Terbenbes» romanında etiket sózlerdiŇ stillik qollanılıwı haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: roman, til, etiket, sociallıq xarakteri, sózler.

STYLISTIC USE OF ETIQUETTE IN THE NOVEL "TERBENBES" BY Q. MATMURATOV

Annotation. This article discusses the stylistic use of etiquette in the novel "Terbenbes" by Q. Matmurov.

Keywords: novel, language, etiquette, character, words.

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТИКЕТА В РОМАНЕ «ТЕРБЕНБЕС» К. МАТМУРАТОВА

Аннотация. В статье рассматривается стилистическое использование этикета в романе «Тербенбес» К. Матмуратова.

Ключевые слова: роман, язык, этикет, социальный персонаж, слова.

Til hár qanday jámiyette de óz rawajlanıw jolına iye. Til – ulıwma xalıqtıń ortaǵ mólki.

Sebebi, hár bir adam til baylanıslarınan kereginshe, óz pikirlesiw, oy tanıw sheńberinen kelip shıǵıp paydalanadı.

Tildıń sociallıq xarakteri haqqında A.Dáwletov tómendegishe pikir bildiredi: «Sociallıq, kásiplik belgilerine qaray sóylew tilinde ózgesheliklerdiŇ bolıwın lingvistika nızamlı qubılıs dep esaplaydı. Tildıń atqaratuǵın xızmetine hám onı qollanıwshılardıń ayırıqshalıqlarına qaray tildegi paydalanıwda ózgeshelikler bola beredi. Solay etip, túrli sociallıq toparlarǵa, kásipke, sóylewshiniń bilim dárejesine, jas ózgesheligine, jınısına hám t.b. qaray tilden paydalanıwda ózgesheliklerdiŇ bolıwı sózsiz».

Demek, til xalıqtıń barlıq qatlamına teńdey xızmet qılıw menen birge ayırım sheklenip qollanıw ózgesheliklerine de iye. Usı kózqarastan qaraqalpaq tilindegi etiketlik sózlerge, onıń qollanıw jaǵdaylarına itibar bersek, hár bir etiket sózdiŇ óz ornında qollanıw kerekligi sezilip turadı. Bul jaǵday, óz gezeginde, etiket sózler ulıwmalıq qollanıw ózgesheligine iye bolsa da, tómendegishe ayırıqshalıqlar itibardan shette qalmaydı. Etiket sózler óz qollanıw ornı, jaǵdayı, halatı yaki waqtı sıyaqlı máseleler menen baylanıslı.

Etiket sózlerdi ózbek til biliminde Sh.Sodiqova «húrmet kategoriyası» dep qarap, «Húrmet kategoriyası bul sociallıq-tillik qubılıs dep bahalaydı hám húrmet kategoriyasın sáwlelendiriwdiŇ verbal, verbal emes (ım, háreket-qıymıllar) usılları keń qollanıladı, yaǵnıy sóylewshi-tınlawshı basqanıń qarım-qatnasında kórinetuǵın húrmetti júzege shıǵarıwdıń fizikalıq hám fizikalıq emes qurallarınan keń paydalanıldı» dese, Ğ.Zikrillayev: «Húrmet jámiyetlik – tillik kategoriya bolǵanlıǵı ushın onıń mánis-mazmunı hám funkciyası (wazıypası, qollanılwı, qalıplesiwi) sociallıq princip penen belgilenedi.

Jámiyetlik, sociallıq sıpatı degende, eń dáslep, sóylew akti aǵzalarınń statusı, yaǵnıy sociallıq hám sociallıq demografiyalıq turaqlı belgileri sociallıq roli de názerde tutıladı» dep kórsetedi.

Álbette, etiket sózlerdiń xızmeti de onıń sociallıq sıpatı arqalı júzege shıǵadı. Sebebi, kommunikaciya aǵzaları bolǵan pikir alısıwshılardıń qaysı qatlamǵa, toparǵa tiyisli ekenligi, olardıń jas ózgesheligi, kásip-kári, jınısı, maǵlıwmatı hám basqa da sociallıq belgileri eń áhmiyetli kórsetkishlerden bolıp esaplanadı.

Etiket sózler ustaz hám shákirt arasındadı, yamasa ata-analar menen perzentler, shańaraq aǵzaları, erli-zayıplılar arasındadı etiket sózler, tanıs adam menen biytanıs adamnıń, jası úlkenler menen jası kishilerdiń, quda menen quda tamır adamlar, kásiplesler, ózara dos, jaqın adamlar, qońsı-qobalar hám bunnan basqa da kóplegen sociallıq sıpatqa iye qatlamdaǵılar bir-biri menen etiket sózlerdi paydalanadı. Usı qarım-qatnas múnásibetlerinde olar júzege shıǵadı.

Rus til biliminde V.I.Gvozdeva etiket sózlerdi sociomádeniy aspektte izertlep, erzyan hám vengr tillerindegi *sen/siz* almasıqların óz ara salıstırıp, etiket sózlerdi minnetdarshılıq, sálemlesiw, xoshlasıw, keshiriw, ótinish etiw formaları degen atama menen de ataǵan. Al, bashqurt tilinde Z.I.Salyaxova etalon terminin qollanǵan, R.R.Bayazitova bashqurt shańaraqlarındaǵı dástúriy etiketlerdi etnografiyalıq hám antropologiyalıq kózqarastan izertlep, tariyx ilimi baǵdarınan qaraǵan. R.I.Mamina Is etiketiniń mazmunı, qurılısı hám funkciyasın filosofiyalıq-mádeniyattanıw kózqarasınan úyrenen. L.A. Xisamova tatar hám ingliz tillerindegi verbal hám verbal emes birliklerdi tariyxıy tipologiyalıq jaqtan salıstırǵan, al A.YU. Sınbulatova bashqurt til biliminde Z. Biishevanıń shıǵarmalarında qollanılǵan etiketlerdiń semantikasın izertlegen. Qazaq til biliminde G.A.Meyrmanova qazaq xalqınıń óz ara múnásibet, qarım-qatnasındaǵı etiketlerdi analizlegen.

Etiket sózlerdiń konkretlesiwinde adamnıń tek adamǵa emes, al basqa da obyektlerge bolǵan qatnası da úlken áhmiyetke iye. Bul haqqında ózbek tilinde etiket sózlerdiń formaların izertlegen Z.Akbarova: «Etiket sózlerdi adamlar menen adamnıń múnásibeti, jaratıwshı ismi menen baylanıslı sózler (teonimlik etiketler), mifologiyalıq múrájat formaları, haywanat álemine qatnaslı etiketlik birlikler, ósimliklerge baylanıslı etiket sózler», sıpatında qarastırǵan. Demek, etiketlik sózler sociallıq, sociolingvistikalıq xarakterge de iye.

Rus til biliminde: N.I.Formanovskaya, B.N.Golovinlardıń, ózbek til biliminde: Z.A.Akbarova ¹, S.M.Mwminov, J.A.Sodiqova, H.YA.Hojieva, Sh.Iskenderova, B.X.Raxmatullaeva, qazaq til biliminde: M.Balaqaev, R.Sızdıqova, S.Tóleko, K.Qojǵalieva, A.Qoblanovlardı miynetlerinde etiket sózler hár tárepleme sóz etildi. Al, qaraqalpaq til biliminde A.Nawrızoa tárepinen semantikalıq tárepi arnawlı izertlendi.

Etiket – jámiyet aǵzaları menen belgili sociallıq toparlardıń múnásibeti, is-háreketleriniń birligi, onıń normalarınıń jıyıntıǵı bolsa, al onıń tillik (verbal) tárepinen sóz etiketi tarawı retlestirilip, sistemalastırılıp yamasa tártipke túsirip barıladı. Demek, sóz etiketi jekke adamlar, jámaát hám jámiyetimizdiń mádeniy dárejesine óziniń belgili úlesin qosıp otıradı.

Usınday kózqaraslardan kelip shıǵıp, házirgi dáwirdegi xalqımız benen milletimizdiń ósip, rawajlanıp baratırǵan ruwxıy talapların esapqa alıp, házirgi qaraqalpaq tilindegi sóz etiketi

máselesin, onıń ózgesheliklerin óz aldına arnawlı izertlep, belgili bir ilimiy sistemaǵa túsiriw búgingi qaraqalpaq til biliminiń aktual wazıypalarınń birinen sanaladı.

Búgingi kúnde dúnya til biliminde etiket sózler, onıń xızmetleri boyınsha salmaqlı, tutas jumıslar ámelge asırılmaqta. Bunıń baslı sebebi, sóylew etiketiniń ulıwma insanıylıq mádeniyat penen baylanıslılıǵında. Rus hám basqa xalıqlardıń sóylew etiketi, sawda tarawı xızmetkerleriniń sóylew etiketi, jámiyetlik-siyasiy ortalıqta sóylew etiketi, mektep oqıwshılarınıń sóylew etiketi, telefonda sóylew etiketi sıyaqlı máseleler boyınsha ilimiy izertlewler alıp barılmaqta.

Z.Dáwletmuratova qaraqalpaq tilinde dástúrlerge baylanıslı etiket sózlerdi bir neshe tematikalıq toparlarǵa bólip qaraǵan hám tómendegishe ilimiy pikir bildirgen: «Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir mazmundı (oydı) ańlatıp qoymastan, sol mazmun qatnasında óz kózqarasın da qosa bildiredi. Bul jazba tilge qaraǵanda, ásirese, awızeki sóylew tilinde anıq seziledi. Bir oydı (mazmundı) adamnıń psixikalıq jaǵdayındaǵı kórinislerine baylanıslı hár túrli dárejede bildiriw, túsindiriw múmkin. Sonday-aq, pikir bildiriwde adamnıń psixikalıq jaǵdayına baylanıslı tillik birlikler tańlap alınadı».

Demek, etiket sózler – milliy ádebiy tildin keń múmkinshiligin ashıp beretuǵın birlikler.

Etiket sózlerdi orınlı qollanıw hár bir adamnıń sóylew mádeniyatın belgilep kórsetedi.

Sonday-aq, etiket sózlerdin rawajlanıw evolyuciyasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq aspektte túrkiy tiller menen analogiyalıq baǵdarda úyreniw zárúr.

Ana tildin baylıǵın kórsetiwde pikirdi anıq, taza jetkerip beriwde etiket sózlerdin xızmeti ayrıqsha. Qaraqalpaq til biliminde usı waqıtqa shekem sóz etiketi máselesi ilimiy kózqarastan arnawlı túrde sóz etilmedi. Negizinde, etiket sózler lingvistikanıń arnawlı tarawlarınń biri sóylew mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı. Sóylew etiketin ádep-ikramlılıq etiketiniń bir kórinisi dep te bahalawǵa boladı.

Etiket túsiniǵi filosofiyalıq, etikalıq hám pedagogikalıq uǵımdı da ańlatadı. Etiket sózler – adamlar arasında belgili bir tártipke túsken, is-hárekettin jıynaǵı. Hár bir insan jámiyet aǵzası bolǵanlıqtan, ondaǵı hár qıylı socialıq ortalıq, túrlishe jámiyetlik qatnaslar menen baylanıslar, ózara qatnas jasap, sol ortalıqtin etiket normalarına baylanıstı sózsiz moyınlap hám orınlap baradı. Mine, usınday is-háreketlerdin til arqalı ámelge asatuǵın tárepi – verballıq jaǵı ulıwma til iliminde *sóz etiketi* termini menen ataladı. Sóz etiketi máselesi haqqında rus til biliminde N.I.Formanovskaya bılay jazdı: «Hár qanday jámiyette etiket máselesi bárha minez-qulıq teması menen, ruxsat etilgen yamasa qadaǵan etilgen ádep-ikramlıq normalarına baylanıslı. Demek, etiket hám etika bir-biri menen baylanıslı».

Etika sózi francuz tilindegi *etiquette* – yarlık, «etiketka» – bul minez-qulıq qaǵıydalarınń (adamdaǵı ishki qarım-qatnastin júzege shıǵıwı, átiraptaǵılarǵa qarım-qatnası, sálemlesiw, amanlasıw, qarım-qatnas forması, jámiyetlik orınlardaǵı minez-qulıq, qásiyeti, kiyimi hám t.b.) degen uǵımlardı bildiredi.

Etiket tek ǵana lingvistikalıq sıpatqa iye bolıp qalmastan, ol filosofiya, pedagogika hám t.b. ilimler menen de baylanıslı.

M.Qurbanova hám M.Yuldashevlar: «adresantlıq uǵımın teksttin kategoriyalıq belgilerinen biri sıpatında sanaydı. Adresantlıq – bul xabardı onı qabıl qılıwshısınıń jámiyetlik dárejesi, ruwxıy halatı sıyaqlı ózgesheliklerdi inabatqa alǵan halda jetkeriw» dep esaplaydı.

Ayırım waqıtlarda sálemlesiwde qol alısıp sálemlesiw imkaniyatı bolmağanda yamasa kópshilik arasındagı tanıs, jaqın adamğa sálem berip amanlasıwda iyek qağıw, bastı iyzew, bir qoldı joqarı kóteriwdi hárketleri de sálemdi bildiredi. Bul tárepinen qarağanımızda, sálemlesiw etiketine baylanıslı sóz formaların qollanbay-aq, amanlasıw ımlaw, nusqaw tańbaları menen baylanıslı.

Bul haqqında T.Qordabaev: «Semiotikalıq tańbalardıń belgili bir tarawı ımlaw, nusqaw yaǵnıy hár túrli dene qıymıl-qozǵalısları arqalı belgi berip, bir nárseni túsiniw, xabarlaw hárketleri» ekenligin atap kórsetedi.

Biraq *sóz ádebi* menen *sóz etiketi* ekewi birdey nárese, teńdey qubılıs emes. Sóz ádebiniń hám sóz etiketiniń bir birinen ayırım, ózgeshelenip turatuǵın belgileri bar.

Sóz etiketi – adamlar arasındagı qarım-qatnastı retlestiriw ushın qollanılatusın belgili bir zańlı sistemalıq penen qalıplesken til tańbaların (leksikalıq, stillik) shólkemlesken, birikpege iye bolǵan sisteması. Sóz etiketin «til ishindegi til» dewge de boladı. Onıń óz ishinde grammatikası, leksikası, stili, verbal hám verbal emes formulaları da kiredi. Standartlasqan sxemaları bar ekenligi dálillengen. Al *sóz ádebi* degenimiz bolsa, mine, usıların, yaǵnıy sóz etiketiniń orınlanıwı bolıp tabıladı. Ol qolaylı, qanday dárejede, unamlı ya da unamsız orındandı – bul ekinshi másele. Jáne bir túsiniqlirek tárepi sol, sóz etiketi *til* arqalı, onıń bir neshe jekke birlikleri arqalı ámelge asıradı. Al *sóz ádebi* ol *sóylew* arqalı orındandı. Sonlıqtan, olar arasında filologiyalıq, lingvistikalıq, ilimiy kózqarastan alǵanda biraz parıq bar. *Sóz etiketi* – belgili bir sistema menen, zańlılıq penen birlesken, qalıplesken etiketlik mánisi bar tańbalar jıynaǵı. *Sóz ádebi* – mine, usı til tańbaların anıq jaǵdaylarda qalayınsha qollanıwı bolıp esaplanadı.

Hár qanday adamnıń aqıl-parasatı, mádeniyatı eń dáslep basqa da belgileri menen birge sóylesiwinen, qarım-qatnas múnásibetinen, basqalar menen tez til tabısıp ketiw qábiletinen de kórinedi. Bunda etiket sózler baslı xızmetti atqaradı. Al, adamnıń etiket sózdi qay dárejede, qanday jaǵdayda orınlı qollana alıw sheberligi bolsa, onıń bilim dárejesi, jámiyette tutqan orını, sociallıq ózgeshelikleri menen ayırımlanıp turadı.

Al, házir qalalılarda yamasa zıyalı toparlarda bunday shın ashıq peyillik sıpatlarǵa megzes aq kókireklikler joǵalıńqırıp, onıń orını sıpayılıq, rásmiylik, jalǵan mádeniyatlılıq iyelemekte. Bizniń házirgi sóylew mádeniyatımız benen etiketimizde de, ásiyese, zıyalı toparlar arasında usı jaman illetniń kórinisleri ayqın seziledi.

Sociallıq toparlardıń ózlerine tán sóylew stili boladı. Ulıwma, sociallıq ádep-ikramlıq, ruwxıylyq, etikalıq jaqtan pikir júrgizsek, meyli qanday sociallıq topardıń bolsa da sóz etiketiniń baslı talabı – bul ádeplilik, mádeniyatlılıq, kishipeyillik hám kommunikantlardıń óz orını retlestirip otırıwshılıq sıyaqlı baslı-baslı talapları durıs orınlanıp barǵanı jaqsı. Bul keleshekte xalqımız benen milletimizdiń ulıwma ruwxıy mádeniyatınıń joqarılawına unamlı tásir etetuǵını sózsiz.

Sonı da ayırıqsha atap ótiw kerek, jámiyetimizde sońǵı waqıtlarda jaslar arasındagı qopal túrdegi sálemlesiwler bas penen bas dúgistiriw yamasa erkek adam menen hayal adamlardıń júzlerin júzine tiygizip amanlasıp kórisiw, erkek adam hám hayal adamnıń súyisip amanlasıwı da verbal emes sálemlesiwdiń bir forması sıpatında belgili bolsa da, bul sálemlesiw etiketindegi mádeniyatsızlıq, úrp-ádetke, milliylikke húrmetsizlik sıpatında qaraw múmkin.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Berdimuratov E. Dáwletov A.. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. (Fonetika, leksikologiya) Nókis, Qaraqalpaqstan, 1979.
2. Golovin B.N. Osnovı kultırı rechi. Moskva: Vısshaya shkola, 1988.
3. Doniyorov X., Yuldashev V. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent, 1988.
4. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qarakalpaq ádebiy tili. Nókis, Bilim, 2010, 213-bet.
5. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги фейил-фразеологизмлердин лексика-семантикалық өзгешеликлери//Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезислери. — Нөкис. 2005. 12-б.
6. 29. Пирниязова А. Қорақалпоқ тили фразеологик системаси ва унинг стилистик имкониятлари.Филолог.фанл докт.(DSc) дисс.автореф.-Нукус,2020.